

ZDZISŁAW NOGA

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Sandomierz na dawnych mapach austriackich

W serii atlasów historycznych miast polskich ukazał się w roku 2014 zeszyt poświęcony Sandomierzowi¹. Zgodnie z założeniem serii zawiera on wybór ważniejszych planów miasta i nielicznych dawnych map jego najbliższej okolicy. Nie zdecydowano się wówczas na publikację odpowiednich sekcji dwóch map austriackich z końca XVIII i początku XIX stulecia, tzw. mapy Miega i mapy Heldensfelda, głównie z tego powodu, że obejmujący Sandomierz (prawobrzeżny) tom 4 edycji zdjęcia józefińskiego Galicji właśnie się ukazał drukiem², natomiast mapa Heldensfelda jest przygotowywana do druku. Warto też dodać, że wymienione mapy, tyle że bez towarzyszących im i znacznie je uzupełniających opisów, są dostępne w internecie, podobnie jak odpowiedni fragment drugiego, późniejszego o kilkadziesiąt lat zdjęcia Galicji, tzw. franciszkańskiego, które wszakże objęło tylko Galicję, w tym tę część dzisiejszego Sandomierza, która leży na prawym brzegu Wisły (samo miasto było już wówczas częścią zaboru rosyjskiego)³.

Po kilku latach od publikacji mapy Miega trzeba jednak skonstatować, że wymienione mapy wciąż nie cieszą się większym zainteresowaniem badaczy i miłośników historii Sandomierza i nadal pozostają szerzej nieznanymi, mimo iż dawno utraciły już status tajności; ujawniono ich istnienie w 1864 r.⁴ Dlatego jestem dziś

¹ *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V, *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 2, *Sandomierz*, red. Z. Noga, Sandomierz-Kraków 2014.

² *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, T. 4, cz. A–B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.

³ The Historical Map Portal, <http://mapire.eu/en/map>.

⁴ W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783. Uwagi edytorskie*, w: *Galicja...*, T. 4, cz. A, s. XXXV.

przekonany, że warto je raz jeszcze przypomnieć i poddać analizie zawarte na nich informacje ze względu na ich unikatową wartość.

Znana w Polsce jako mapa Miega (od nazwiska nadzorującego prace kartograficzne pułkownika Friedricha von Miega) to fragment zdjęcia józefińskiego (od imienia panującego cesarza) monarchii habsburskiej, wykonanego dla Galicji w latach 1779–1783 w skali 1:28 800, co oznacza, że 1 cal wiedeński (2,63 cm) na mapie odpowiada 1000 krokom czyli 400 sążniom w terenie (1 sążeń = 189,6 cm)⁵. Oryginał mapy wykonywano w terenie przy pomocy nowoczesnej wówczas metody wstępnej triangulacji, a także okomiaru z wykorzystaniem stolika mierniczego z liniałem i małego astrolabium. Następnie na podstawie oryginału i materiałów pomocniczych wykreślano i kolorowano w Wiedniu po dwie kopie każdej sekcji, zazwyczaj wykonane bardziej starannie, a niekiedy różniące się w szczegółach od oryginału; w tabeli po prawej stronie umieszczono na kopiach zestawienie w porządku alfabetycznym oznaczonych miejscowości. Integralną częścią mapy są opisy topograficzne. Były one sporządzane według założonego schematu, uwzględniającego informacje przydatne do celów wojskowych, w tym odległości od sąsiednich miejscowości (wyrażone w czasie przemarszu). Wiele miejsca poświęcono podstawowym elementom krajobrazu naturalnego (wody, lasy, łąki, bagna, góry). Szczególną uwagę zwrócono na stan dróg, ich podłoże, przebiegi, zdatność do ruchu pieszego, konnego, lekkim lub ciężkim wozem. Odnotowano także charakterystyczne budowle, pozwalające na orientację w terenie i wykorzystanie do celów wojskowych.

Mniej znana mapa Heldensfelda (od nazwiska kierującego pracami nad nią pułkownika Antona Mayera von Heldensfelda), przechowywana w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu, powstała wprawdzie dopiero w latach 1801–1804, ale stanowi najpóźniej wykonaną część tzw. zdjęcia józefińskiego⁶. Obejmuje ziemie trzeciego zaboru austriackiego, tzw. Galicję Zachodnią, w tym miasto Sandomierz⁷. Została wykonana w niemal identyczny sposób i w tej samej skali. Podobnie jak w wypadku mapy Miega, na podstawie wykonanego w terenie oryginału

⁵ Więcej informacji o genezie mapy zob.: W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistoryka”, Nr 01: 2013, s. 91–95; A. Konias, *Pierwsze wojskowe zdjęcie topograficzne Galicji z okresu „józefińskiego”*, w: *Galicja...*, T. 4, cz. A, s. XV–XX.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, sygn. BXIa, Sandomierz znajduje się w sekcji 119.

⁷ Szersze informacje zob.: L. Sawicki, *Pułkownika Antona Mayera Barona von Heldensfeld zdjęcie topograficzne w Polsce w latach 1801–1804. Obristens Anton Freiherr von Heldensfeld topographischen Aufnahme Westgalizien sin J. 1801–4*, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. X, Kraków 1928, s. 42 i nn.

sporządzono w Wiedniu kopie, zawierające więcej informacji niż kopie mapy Miega, gdyż oprócz alfabetycznego zestawienia miejscowości w tabeli po prawej stronie każdej sekcji umieszczono także informacje o liczbie domów w każdej z nich oraz o liczbie możliwych tam do zakwaterowania na zimę ludzi i schronienia koni. Obie mapy i towarzyszące im opisy były przez niemal cały wiek XIX otoczone tajemnicą wojskową. Po odtajnieniu weszły stopniowo do obiegu naukowego, a zawierając niepowtarzalny materiał źródłowy, stanowią swoistą inwentaryzację krajobrazu naturalnego i kulturowego z epoki przedprzemysłowej, z dokładną lokalizacją jego poszczególnych elementów, niedostępną dla żadnego źródła pisanego.

Na mapie Miega Sandomierz jest ukazany jedynie schematycznie: oznaczono ogólny zarys miasta, jego fortyfikacje, zamek i cztery obiekty sakralne, które podpisano jako klasztory, zaliczając mylnie do tej kategorii także kościół pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła na Wzgórzu Staromiejskim⁸. Jest to zrozumiałe, ponieważ miasto leżało za granicą, w okrojonej po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej i nie było objęte kartografowaniem. Oznaczono właściwie tylko te ważne z wojskowego punktu widzenia elementy, które można było zauważyć z prawego brzegu Wisły.

Natomiast na mapie Heldensfelda Sandomierz został przedstawiony dokładnie. Oznaczono główne bloki zabudowy miasta, zamek, a także leżące poza murami miejskimi ważniejsze kościoły murowane: św. Jakuba, Nawrócenia św. Pawła Apostoła, klasztor Reformatorów i *Frauenkloster* czyli klasztor Benedyktynek. Nadto oznaczono położone na zachód od miasta nad Wisłą Przedmieście Krakowskie, Przedmieście Opatowskie i Rybitwy, a także Zagrody Miejskie za klasztorem Benedyktynek i nieznanym bliżej punktem osadniczym Czwartek, występujący również na mapach rosyjskich z lat 1809 i 1813–1815⁹. Dopiero w opisie znajdujemy wyjaśnienie, że chodzi o Przedmieście Zawichojskie (*Czwartek oder Zawichockie Vorstadt*)¹⁰.

Jak już była mowa, kopia mapy Heldensfelda zawiera także informacje o liczbie mieszkańców oraz możliwości wykorzystania poszczególnych punktów osadniczych do celów wojskowych, czyli do zakwaterowania na zimę wojska i przechowania koni. Dodatkowo z opisów dowiadujemy się o liczbie mieszkańców, z wyszczególnieniem liczebności kolonii żydowskich oraz liczby duchownych, urzędników i szlachty. Stąd wiadomo, że w Sandomierzu stało na samym początku XIX wieku, jeszcze przed wojnami napoleońskimi, 178 domów, a miasto zamieszkiwało 1090 chrześcijańskich mieszczan, 32 osoby duchowne, 17 szlachty, 38 urzędników

⁸ *Galicja...*, cz. B, sekcja 94, C1.

⁹ Nie uwzględnia tej nazwy także Z. Guldon, *Terytorium, zabudowa, zaludnienie*, w: *Dzieje Sandomierza*, red. H. Samsonowicz, t. 2, XVI–XVIII w., cz. 2, *W czasach stagnacji i upadku*, red. F. Kiryik, Warszawa 1993, s. 21–24; *Atlas...*, z. 2, mapa 1.8.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, sygn BXIa, Kol. 11, sekt. 119, b.s.

(*Beamte und Honoratiore*s) i 595 Żydów. W mieście doliczono się 17 „solidnych”, czyli murowanych budynków. W obrębie murów można było w razie potrzeby zakwaterować na zimę 200 ludzi, a w 10 stajniach umieścić 90 koni.

Podobne dane dotyczące przedmieść zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Przedmieścia i folwarki Sandomierza w latach 1801–1804

Nazwa przedmieścia/ wsi podmiejskiej	Liczba domów	Liczba mieszkańców	Możliwa liczba ludzi do kwaterunku	Możliwa liczba koni do schronienia
Chwałki	18	109	14	6
Czwartek (Przedmieście Zawichojskie)	21	109 + 1 urzędnik	24	–
Gołębice	14	70	12	6
Gierlachów Mały/ Dalszy	15	69	12	–
Gierlachów Wielki	13	84 + 4 szlachty	12	–
Kamień Plebański	12	75	10	–
Kobierniki	17	121 + 7 szlachty	14	6
Przedmieście Opatowskie	21	262 + 22 duchownych + 1 szlachcic + 1 urzędnik + 6 Żydów	20	22
Przedmieście Strochcice ¹¹	106	542 + 5 urzędników + 10 Żydów	212	40
Rybitwy	15	82 + 1 urzędnik	1220	–
Zagrody miejskie	12	39 + 1 szlachcic + 19 Żydów	10	12

Źródło: Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, sygn. BXIa, Kol. 11, sekcja 119.

W przedstawionym zestawieniu zwraca uwagę wielkość Przedmieścia Krakowskiego i sąsiednich Strochcic, gdzie stało zaledwie o połowę mniej domów niż w samym Sandomierzu, a liczba budynków znacznie wzrosła od roku 1784, kiedy odnotowano tam łącznie 56 chałup, 4 inne zabudowania, 5 spichlerzy i 6 folwarków.

¹¹ Chodzi o wieś Strochcice i Przedmieście Krakowskie, które w tym zestawieniu połączono.

Podobnie w Rybitwach, gdzie jeszcze w 1784 r. odnotowano zaledwie 2 domy, 6 browarów i spichlerz¹².

Dodać warto w tym miejscu, że w granicach dzisiejszego Sandomierza na prawym brzegu Wisły leżą samodzielne niegdyś wsie Zarzekowice, Ostrówek, Nadbrzezie i Dębina, które były wówczas oddzielone od miasta granicą państwową pomiędzy Austrią a istniejącą jeszcze Rzeczpospolitą. Na mapie Miega oznaczono je dokładnie wraz z folwarkiem w Zarzekowicach. Detalicznie wyrysowano sieć wodną pomiędzy wsiami Sobów (dziś część Tarnobrzega), Furmanami, Trześnią i Sokolnikami. Uwiecznione na mapie rzeczki już dziś w takim kształcie nie istnieją ani w Zarzekowicach, ani na wysokości Koćmierzowa.

Z wielką pieczołowitością wyrysowano sieć drożną. Na mapie Miega wykreślono drogę prowadzącą od przewozu na lewym brzegu Wisły, która, połączona z częściowo tylko oznaczonym (na półtorakilometrowym odcinku) gościńcem krakowskim ciągnącym się wzdłuż rzeki od strony zachodniej, szła pod zamkiem i dalej przez miasto obok ratusza (oznaczonego schematycznie) i przez Bramę Opatowską, za którą łączyła się z drogą idącą wzdłuż Wisły od strony wschodniej i jedną nitką kierowała się na północ, rozgałęziając się znów pomiędzy klasztorem Benedyktynek i Reformatów. Na tym odcinku oznaczenie drogi nie wydaje się jednak dokładne. Przekonujące może tu być porównanie z mapą Heldensfelda, która z natury rzeczy jest bardziej dokładna, gdyż jak wiadomo obejmowała Sandomierz i jego lewobrzeżne okolice. Tu od prowadzącej wzdłuż murów miejskich drogi na Przedmieście Opatowskie i w kierunku klasztoru Reformatów oddziela się na wysokości Bramy Opatowskiej inna, która biegnie w kierunku Zagród, Gierlachowa i Zawichostu. Mapa Miega zawiera natomiast dokładny obraz sieci drożnej po prawej stronie Wisły, gdzie jako najważniejsze oznaczono drogi prowadzące od Zarzekowic i Dębiny, które łączyły się w Nadbrzeziu i już jako jedna nitka prowadziły do przewozu na Wiśle. Warto dodać, że przy tych drogach stały dwie karczmy.

Interesujący jest przewóz promem przez Wisłę, o którym z opisów wiadomo, że stanowił jedyny sposób pokonania tej rzeki. Sama Wisła miała w okolicach Ostrówka (według informacji z opisów) ok. 900 kroków szerokości i 1 sążen (1,89 m) głębokości¹³. Na mapie Miega oznaczono przewóz promowy bezpośrednio z jednego brzegu na drugi, natomiast według mapy Heldensfelda wykorzystywano do transportu wyspę wiślaną, znacznie skracając przeprawę przez wodę. Przewóz funkcjonował również na starym korycie Wisły od Zawisełki do Strochcic.

¹² Z. Guldon, *Terytorium, zabudowa, zaludnienie...*, s. 22.

¹³ *Galicja...*, T. 4 cz. A, s. 64.

Używano wówczas dwóch promów do przewozu wozów, a trzeciego do przewozu pieszych.

Prócz dróg oznaczono na mapie towarzyszącą im infrastrukturę, w tym przepusty na drodze krakowskiej w Stročhicach i na Przedmieściu Krakowskim oraz tuż pod zamkiem, po jego zachodniej stronie, a także na drodze wychodzącej z miasta na wschód – w Czwartku (Przedmieściu Zawichojskim) i Zagrodach Miejskich. Licznie występują budowane przy skrzyżowaniach kapliczki przydrożne, zarówno murowane (oznaczone na czerwono) jak i drewniane (czarne). Trochę zaskakuje brak karczem, które zazwyczaj były skrupulatnie oznaczane. Z obiektów przemysłowych na uwagę zasługują młyny, w tym wiatrak na Przedmieściu Krakowskim przy drodze krakowskiej i dwa wiatraki w Gierlachowie, a także liczne młyny wodne na Wiśle, głównie w Kamieniu Łukawskim i Koćmierzowie.

Ukształtowanie terenu na obszarze ówczesnego Sandomierza jest na mapie Miega schematyczne, lecz na mapie Heldensfelda dosyć dokładne. Oznaczono wąwozy, rzeczki i zbiorniki wodne, stawy na Rybitwach i na terenie klasztoru Benedyktynek, gdzie uwieczniono również aleje drzew i przekopę. Widoczne są również ogrody w klasztorze Reformatów i na Przedmieściu Opatowskim. Opisano Góry Pieprzowe (*Pfeffer Berg*).

Wystarczy rzut oka na mapę aby zauważyć, że bieg Wisły (wówczas, po I rozbiórce Polski rzeki granicznej), znacznie odbiega od dzisiejszego, a na obu mapach została ona różnie oznaczona. Na mapie Miega na wprost Sandomierza figurują trzy wyspy wiślane. Nie wydaje się to wiarygodne, a raczej wynika z ograniczonych możliwości kartografów, którzy sporządzali mapę z prawego brzegu Wisły i uwzględnili jedynie to, co mogli stamtąd dostrzec i wymierzyć. Natomiast na mapie Heldensfelda detalicznie i dokładnie oddano bieg Wisły, która była na tym odcinku wewnętrzną rzeką zaboru austriackiego. Uwzględniono nie tylko nurt główny, ale i szereg koryt bocznych, starorzecze (*Alte Weichsel*), wysepki, stromość brzegu i inne szczegóły. Mapa Heldensfelda jest wprawdzie młodsza o 20 lat, lecz nie wydaje się, żeby w tak krótkim czasie doszło w sposób naturalny do tak wielkich zmian. Nie rozwieje naszych wątpliwości także właściwa sekcja zdjęcia franciszkańskiego, gdyż w momencie jej sporządzenia w latach 1861–1864 Wisła znów była rzeką graniczną i jej przedstawienie na mapie zostało wykonane również tylko z prawego brzegu, przez co, chociaż jest dokładniejsze niż mapa Miega, nie uwzględni wszystkich koryt i starorzeczy¹⁴. Nie ulega zatem wątpliwości, że przedstawienie Wisły na mapie Heldensfelda wydaje się najbardziej dokładne.

¹⁴ <http://mapire.eu/de/map/secondsurvey/?layers=osm%2C5%2C42&bbox=2411225.1665129564%2C6558946.741608547%2C2437328.411672344%2C6569495.0515119005> (dostęp z 4 V 2019).

Interesujące są umieszczone w opisie topograficznym przy Ostrówku informacje o regularnie powtarzających się powodziach: „gdy [Wisła] wylewa, stawia pod wodą okolicę na 2000 kroków, gdzie nie można przejść ani konno ani pieszo; taka powódź nie trwa nigdy dłużej niż 2, 3 dni, po których połączenie z Sandomierzem znów jest otwarte”. Przy opisie Zarzekowic dodano, że Wisła ma po obu stronach na przemian wysokie brzegi, a „gdy z nich wystąpi, to cała okolica jest zalana aż po Wielowieś”¹⁵. Jednocześnie zamieszczono informacje o trudnościach w zaopatrzeniu w wodę mieszkańców Sandomierza, gdzie w początkach XIX wieku nie działała żadna studnia, wodę dostarczano z dwóch źródeł zlokalizowanych na południe od miasta, a zwierzęta pędzono za każdym razem do wodopoju¹⁶.

W podsumowaniu tych lakonicznych uwag warto podkreślić, że przedstawione tu mapy i towarzyszące im opisy topograficzne wraz z niezłą dokumentacją kartografii miejskiej wielkoskalowej, w tym szczególnie pochodzącym z tego samego czasu (1798) austriackim planem Sandomierza, stanowią precyzyjną dokumentację kartograficzną miasta okresu przedprzemysłowego, w którego krajobrazie zachowało się wiele cech starszych, sięgających niekiedy nawet do średniowiecza¹⁷.

¹⁵ *Galicja...*, T. 4 cz. A, s. 64.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, sygn. BXIa, Kol. 11, sekcja 119.

¹⁷ C. Augustynowicz, *Plan miasta Sandomierza z 1798 roku*, „Zeszyty Sandomierskie”, R. 9: 2002, nr 15, s. 43–48.

1. Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji, tzw. mapa Miega 1779-1783, sygn. BIXa, Sekcja 94.

Designation
dawn in description
byński Orszafian

Namen der Orszafian	Quantität
Landomierz	18 22 22
Polow	26 52 30
Polowianka	11 19 5
Polowianka unweit	26 42 11
Blonik	20 26 5
Bandel	1 7 9
Chodziej	29 39 16
Opoczno	24 19 5
Chodziej	18 19 6
Opoczno	21 29
Chodziej	19 29 19
Opoczno	1 2 1
Soll	4 5 4
Opoczno	99 20 5
Polowianka	19 12 6
Opoczno unweit	10 14
Polowianka unweit	10 14
Polowianka unweit	20 13
Polowianka unweit	19 18 6
Polowianka unweit	20 42 23
Polowianka unweit	2 6 4
Polowianka unweit	14 4
Polowianka unweit	5 9
Polowianka unweit	19 42 23
Polowianka unweit	20 19 200
Polowianka unweit	10 29 10
Polowianka unweit	18 19 5
Polowianka unweit	16 40 5
Polowianka unweit	30 19 6
Polowianka unweit	1 2
Polowianka unweit	26 42 23
Polowianka unweit	18 42 23
Polowianka unweit	21 22 23
Polowianka unweit	3 2
Polowianka unweit	19 22 19
Polowianka unweit	19 22 19
Polowianka unweit	28 2 2
Polowianka unweit	18 22 19
Polowianka unweit	17 14 19
Polowianka unweit	27 20 19
Polowianka unweit	22 19 19
Polowianka unweit	11 14 22
Polowianka unweit	1 6 9
Polowianka unweit	7 12 6
Polowianka unweit	16 42 23
Polowianka unweit	2 6
Polowianka unweit	24 14 19
Polowianka unweit	19 42 23
Polowianka unweit	16 42 23
Polowianka unweit	12 19 12
Polowianka unweit	10 10

2. Österreichisches Staatsarchiv in Wiednu, Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji Zachodniej, tzw. mapa Heldensfelda 1801–1804, sygn. BXIa, Sekcja 119.